

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РОСЛИН

Наталія Громова

UKRAINIAN TRADITIONAL IDEAS ABOUT THE ORIGIN OF PLANTS

Natalia Gromova

The article deals with the folk beliefs of Ukrainians about the origin of plants (herbs, flowers, bushes, trees) based on etiological legends and song folklore (carols and ballads) that emerged during the period of paganism and after the introduction of Christianity. In particular, the article highlights the folk etiology of such plants as poplar, pine, sycamore, alder, birch, aspen, willow, pear, blackthorn, elderberry, wheat, peas, nettle, basil, tobacco, periwinkle, garlic, horseradish, thistle, and others.

Different layers of the Ukrainian traditional worldview offer different versions of the origin of plants. In the period of paganism, the creator of the plant is a human being. In the legends of this period, a human turns into a plant as a result of a spell cast by another person, through a voluntary decision to become a plant to atone for his or her own sin, or through the raids of the Crimean Tatars. With the advent of Christianity, or rather, with the borrowing of the dualistic apocryphal tradition, God and the devil, as well as Christian saints, are already demiurges in etiological legends. In Christian (apocryphal) etiological legends, plants useful to peasants (primarily vegetable gardens, orchards and grain) were considered to have been created by God. In contrast, plants interpreted by Ukrainian traditional society as dangerous or harmful were considered to have been created or spoilt by the devil or Judas.

The villagers evaluated plants from a utilitarian point of view – whether they were potentially useful to the villager (they could be eaten, used for healing or building) or harmful (they poisoned, baked, pricked, overgrown with weeds in gardens and fields). Plants that were neither harmful nor useful were not noticed at all – Ukrainians were only interested in talking about things that directly affected them. Exceptions were plants with an unusual appearance, such as the colourful pansy flower.

Keywords: traditional worldview, cosmogonic conceptions, etiological legends, apocryphal legends, ballads, carols, demiurge, plants, sin and punishment.

Кожен народ має систему уявлень про те, як, ким і коли створений світ – як з'явилася земля, рослини, тварини і сама людина. Потреба пізнати навколишній світ, пояснити собі походження усіх його частин та елементів є базовою рисою людської природи. Українці тут не є винятком. Сутність будь-якого явища для українця традиційного періоду зводилася до питання його походження. Відповідно, «що це?» означало «звідки воно взялося?». Іноді допитливих слухачів і мудрих оповідачів цікавило не походження цілого явища, в даному випадку рослини, від його зародження, а лише поява окремих специфічних рис рослини, які виділяли її на фоні інших. Чому у всіх дерев кора коричнева, а у берези – біла, натомість у вільхи – червона? Чому всі дерева шумлять листям тільки від вітру, а осика – і в безвітряну погоду? Чому у більшості рослин усі квіти одного кольору, а квітка братки має одночасно сині і жовті пелюстки?

Джерельною базою для вивчення таких уявлень у багатьох народів є космогонічні міфи. На українському ґрунті вони не збереглися. Тому фольклорною джерельною базою українських традиційних уявлень про світотворення є колядки, балади і легенди. Походження різних видів рослин можемо простежити переважно на матеріалі створених у різний час етіологічних легенд. Залежно від часу творення ці легенди поділяються на міфологічні (пояснюють творення землі, тварин, птахів, людей тощо з позиції язичництва) та апокрифічні (мандрівні сюжети християнського змісту, заборонені церковними канонами). Деякі з цих творів не є автохтонними, це можуть бути мандрівні сюжети, які зазнали значної переробки сюжетів на українському

ґрунті, і були пристосовані до специфіки українського світогляду відповідного періоду. Значно менше ботанічної етіології знаходимо у найдавнішому пласті колядок, в яких ідеться про творення світу, і у баладах, де люди перетворюються на рослини через власні гріхи чи прокляття інших людей.

Поділ рослин для українського селянина періоду традиційного суспільства (до початку ХХ ст.) суттєво відрізнявся від сучасної класифікації в біології, де усі живі істоти поділяються на бактерії, віруси, гриби, рослини і тварини. Про бактерії наші предки нічого не знали, гриби відносили до рослин, а основною категорією поділу рослини-тварини була рухливість. Сучасний поділ рослин на водорості, мохи, спорові (папороть, хвощ) і насінні (які, в свою чергу поділяються на: саговникоподібні, гінкгоподібні, гнетові, хвойні і квіткові) народу також був невідомий. Зокрема, люди тоді дійсно вірили, що папороть цвіте, оскільки всі трави цвітуть, тільки її квітку знайти складно – тому це може зробити тільки сміливець, що не боїться нечистої сили, і тільки один раз на рік – в ніч на Івана Купала.

Прагматичний український менталітет не передбачав милування красою природи, як це ми можемо відстежити, зокрема, у японців (традиція ханамі). Рослини, які постають в українському фольклорі етіологічного характеру, цікавили наших пращурів завдяки своїм корисним функціям (годують чи лікують людей і тварин, слугують будівельним матеріалом чи матеріалом для одягу) або через те, що завдавали багато клопоту (їх важко виполоти, як бур'ян на городі, осот, вони печуть шкіру, як кропива, колються і деруть руки, як глід, шипшина, терен). Відтак, ліс, а також гори, провалля та інші нерівності земної поверхні, вважається створеним чортом, оскільки в лісі неможливо займатися землеробством або для підготовки лісової ділянки до оранки доводилося докласти забагато зусиль (вогнево-підсічне землеробство). А також попри те, що ліс дає гриби, ягоди, будівельний матеріал, він сприймався як небезпечний, «чужий» простір: там водяться дикі звірі, що можуть загризти людей і свійських тварин, а також небезпечні демонічні істоти – лісовик, чугайстер, блуд.

Тому в українському традиційному суспільстві рослини класифікувалися за трьома ознаками: 1) корисні чи шкідливі для людини і 2) дикорослі чи вирощувані людиною. Крім того, 3) за тим, зникає чи не зникає рослина щороку взимку, їх поділяли на: а) трави, квіти, злаки, городину, б) кущі і дерева.

В даній статті ми будемо класифікувати фольклорні сюжети про походження рослин за типом творення – хто був деміургом і в який спосіб відбувалося творення. Ми нараховуємо шість базових сюжетних груп. В язичницьких легендах людина перетворюється на рослину 1) внаслідок закляття іншою людиною, 2) через добровільне рішення стати рослиною задля спокутування власного гріха, 3) через набіги кримських татар. В апокрифічних сюжетах 4) усі корисні рослини створені або видозмінені Богом, 5) усі шкідливі – або створені, або зіпсовані чортом. 6) Також до етіології певних рослин причетні християнські святі. Є більш рідкісні сюжети, надзвичайно архаїчні, які не вписуються в цю схему: 7) світове дерево існує ще до початку творення світу і 8) навколишній світ (з рослинами включно) виникає із частин тіла ритуальної жертви.

Час виникнення тієї чи іншої народної пісні чи легенди точно встановити неможливо. Безсумнівно, усі тексти, в яких деміургами є Бог, чорт чи святі, створені вже після прийняття християнства, проте не всі твори, у яких рослини творяться людьми, є дохристиянськими. Зокрема, легенди, які оповідають про набіги кримських татар, могли виникнути не пізніше кінця ХV ст., коли ці набіги почалися. Сюжети без участі вищих сакральних сил могли виникати вже і в більш пізній час, в період зрілого традиційного суспільства – у ХVІІІ–ХІХ ст.

Як і у сюжетах про творення тварин (Громова 2019), так і при творенні рослин народна логіка часто базувалася або на візуальній подібності предмета, з якого творять рослину, і власне новоствореної рослини (губа людини – гриб-наріст на дереві), або на схожості назви, фонетичній подібності («а куди?» – «кукіль», «тю-тю» – «тютюн»).

В більшості етіологічних легенд промовисто звучить тема гріхів і покарання за них, тобто вони не лише пояснюють, як влаштований світ (звідки взяли його частини, зокрема рослини), а й мають дидактичний характер – вчать слухачів не порушувати заборони і не грішити.

В хронологічному плані найдавніші космогонічні уявлення українців зафіксовані у колядках світотворчого змісту. У них деміургами є пташки (голуби або сокіл), які сидять на дереві, яке росте серед моря, і творять світ шляхом пірнання в море і винесенням з його дна піску. Ними створюється земля, небо, сонце, місяць, зірки, яра пшениця, зелена трава, а от світове дерево уже наявне в досвітотворчий період, його нема потреби створювати (Колядки та щедрівки 1965, с. 43–44). Таким світовим деревом є *явір*, *дуб* або *сосна*.

Окремо варто виділити ще один глибоко архаїчний пласт космогонічних уявлень українців, у якому світ постає із частин тіла ритуальної жертви-дівчини: річкова вода – з її сліз, риби в

річці – з ніг, і тут же мова йде про рослини: терен – з її очей, калина – її краси, лугові трави – з її волосся. Таким чином, ритуальна смерть перетворює людину-жертву на предмети навколишнього середовища. У ХІХ ст. пісня з таким сюжетом записана О. О. Потебнею як купальська календарно-обрядова (Гримич 2000, с. 107–108, 211).

Перейдемо тепер до розгляду сюжетного циклу, в якому люди перетворюються на рослини добровільно, через власні гріхи.

У баладах, які розповідають про постання квітки *братки*, ідеться про брата і сестру, які одружилися, не знаючи про власну кровну спорідненість (Балади 1988, с. 24–37). Коли ж вони з'ясовують цей факт («Скажи мені правдоньку, якого ти родоньку» – дивує, чому це питання не було задане до весілля), то прагнуть спокутувати гріх скоєного інцесту: хочуть піти в темний ліс, щоб їх з'їли дикі звірі, або втопитися у морі, або податися в монастир просити прощення у Бога. Врешті-решт, вони перетворюються на різнокольорові квіти: «Ходім, сестро, ярами, розсіємося цвітами. Ой ти будеш синій цвіт, а я буду жовтий цвіт. Будуть люди цвіти рвать, із нас гріхи ізбирать. Ходім, сестро, горою, розсіємося травою. Будуть люде косити, за нас бога просити: Да се ж тая травиця, що з братіком сестриця» (Балади 1988, с. 36).

Етіологічну легенду про виникнення братків наводить Георгій Булашев. У ній також фігурують брат із сестрою: «одного разу брат розсердився на сестру, погнався за нею і придушив її, сестра поживкла, а він з переляку посинів» (Булашев 1993, с. 297).

У наступній групі етіологічних легенд люди перетворюють на рослини внаслідок закляття іншими людьми. Українці традиційно вірили в надзвичайну силу материнського прокльону. Є низка легенд, в яких рослини постають із заклятих матерями за якусь провину дітей. Так, на жалючу *кропиву* матір перетворила дочку, яка порушила її заборону розповідати про батька-вужа дідусеві, а сина, який зумів зберегти таємницю, перетворила на духмяні *васильки* (базилік) (Булашев 1993, с. 291–294).

За іншою легендою, *тополею* стала дівчина, котра щодня вибігала на край села виглядати свого милого, що від'їхав у похід. Рідна мати її прокляла за те, що дочка не бралася до роботи: «щобись уже і не вернула більше» (Етнографічний збірник 1902, с. 191–192). Тут простежуємо візуальну аналогію: високі тополі стоять на узбіччі доріг, як вартові, які ніби-то когось виглядають.

Є два подібні цикли балад, про невістку-тополю і сина-явора. В першому з цих циклів свекруха посилає ненависну їй невістку у поле в дуже короткий термін вибрати льон/вижати жито зі словами «не вибереш льону, то не йди додому, у чистому полі стань тополею». Молодиця з цим не справляється і перетворюється на тополю. Після повернення сина з далекої дороги стара жінка посилає його те дерево зрубати (Балади 1988, с. 215–236). Цей баладний сюжет надзвичайно розповсюджений. Василь Балушок зазначає, що він записаний в Україні в 140 варіантах, зустрічається на всій території України, на Курщині в Росії (яка є українською етнічною землею, продовженням Слобожанщини) і майже по всій Білорусі. На його думку, «заміщення берези та інших видів рослин тополею в українській духовній культурі сталося не лише з причини розповсюдження цього дерева у лісостепових та степових ландшафтах України, а й під впливом сусідніх східних народів, найперше – тюркських, у фольклорі яких тополя постає як світове дерево (Балушок 2015, с. 7–11).

Другий баладний цикл оповідає про матір, котра проклинає сина, який проти її волі і без її благословення йде на війну – в результаті чого він стає *явором*, а його кінь – білим каменем (Народные песни Галицкой и Угорской Руси 1878, ч. II, с. 55–56).

В обох цих сюжетах колишня людська сутність дерев проявляється через ламання на них гілок або рубання стовбура, після чого вони починають говорити людським голосом. Марина Гримич вважає, що ці два баладних сюжета «не треба плутати з пізнішими етіологічними легендами» (Гримич 2000, с. 60), проте, на нашу думку, між ними є досить велика подібність, адже закляття перетворює людину на рослину назавжди, без зворотного повернення у людську подобу.

В цьому ж контексті можемо згадати про те, що згідно з народними уявленнями, які актуальні ще і в наш час, у висаджене на могилі дерево переселяється душа людини, що в ній похована. Тут, як і у наведених вище баладах, бачимо пережитки тотемізму, певне замкнене коло: людина походить від рослин і після смерті повертається назад у рослину. Релікти тотемізму абсолютно чітко можемо відстежити у таких відомих чарівних казках, як «Івасик-телесик» (немовля утворилося з полінця, яке баба поклала в колиску і колисала) і «Котигорошко» (жінка підняла із землі горошину, з'їла, і від тієї горошини у неї народився син), а також у історичному переказі про Богдана Хмельницького, якого немовлям бездітні дід і баба знайшли у хмелю, звідки і походить його прізвище (Гримич 2000, с. 58).

Кілька етіологічних легенд пов'язують появу окремих рослин із набігами на українські землі татар із Криму в період кінця XV – середини XVII ст. Дівчата вирішили втопитися в глибокій ріці, щоб не потрапити в татарський полон, і на місці їхнього потоплення виростили *водяні лілії*: «здавалося, що ніжні руки дівчат тягнуться до сонця, вітають світло» (Легенди та перекази 1985, с. 74). Татари порубали українців – і на місці їх загибелі виріс *барвінок* (Етнографічний збірник 1902, с. 191–192). Білі квіти *маргаритки* виростили там, де бігла і плакала бідна вдова, три сини якої загинули у лютий січі із татарами над Дністром (Легенди та перекази 1985, с. 75).

Також до сюжетів про виникнення рослин від людей можемо віднести легенду про етіологію *часнику*, який утворився із зубів мертвої баби-чаклунки, через що часник гріх їсти. На Старобільщині вірять, що як наїсися часнику, то не можна 12 днів ходити до церкви (Булашев 1993, с. 305). Пояснення цієї легенди прозоре – після того, як людина з'їсть часник, із її рота йде сильний неприємний запах. Разом з тим, українці знали про цілющі властивості цієї рослини. За нашими численними опитуваннями респондентів у Карпатах, бойки у багатьох селах починали святу вечерю напередодні Різдва із зубчика часнику, примовляючи «їж часник – будеш здоровим, як бик».

Тепер перейдемо до апокрифічних легенд, у яких деміургами є Бог, чорт і святі.

Як уже згадувалося вище, загальним є уявлення про те, що всю корисну людям городину, садовину і злаки створив Бог. В українському фольклорі легенд про власне творення *пшениці* (*жити*) порівняно мало. Оповідається, що раніше люди їли траву чи кору дерев, голодували, і собаки теж із ними голодували – і Бог змилювався над собакою, кинувши йому у пащу колос. Людина відібрала його у собаки, засіяла і розвела таким чином пшеницю (Булашев 1993, с. 300). В ті давні часи колос ріс від землі самої землі і до верху, і через цей надмір люди не шанували хліб, аж до того, що прибирали ним сміття, витирали лави і виносили нечистоти з-під дітей. Власне поясненню, чому колос зараз такий малий, присвячена ціла низка легенд, і не лише українських – Георгій Булашев наводить дуже подібні східнослов'янські, китайські і киргизькі тексти (Булашев 1993, с. 302–304), відтак на українській теренах цей сюжет є не автохтонним, а мандрівним. В текстах українських легенд за непошану до хліба людей карає Ісус Христос або Богородиця, «обшмульгуючи» колос знизу і доверху так, щоб лишилася лише «собача частка», колос розміром із долоню (Етнографічний збірник 1902, с. 77–79).

Ісус Христос перетворив *хрін*, раніше отруйний, на корисний для їжі, «звелівши християнам їсти хрін цілком безбоязно» (Булашев 1993, с. 304–305).

Також Бог наділив *терен* (кущ) шипами задля того, щоб його менше обламували і об'їдали ягоди люди і звірі. В легенді обігрується назва рослини: після озброєння колючками кущ зловтішався із людей: «Ану тепер, люде, терни! Терни, на!» (тобто «тільки спробуйте обсмикати гілки – поранитеся!») (Легенди та перекази 1985, с. 73).

Окремі рослини Бог не вдосконалював, а проклинав. Так, *осика* проклята Ісусом Христом за те, що зашелестіла, коли він під нею ховався під час втечі від жидів, і видала його схованку. «Спаситель злякався і прокляв її, мовивши: А щоб ти шелестіла і з вітром, і без вітру!» (Булашев 1993, с. 317). *Верба* проклята ним же за те, що дала зробити із себе гвіздки, якими при розпинанні на хресті жиди прибили Христа (Булашев 1993, с. 318). Цей мотив, крім легенд, зафіксований і в колядках: «Всяке деревце не лізло в тільце, червива іва ой согрішила, Ісуса Христа кровцю пустила» (Народные песни Галицкой и Угорской Руси 1878, ч. II, с. 23). *Сосна* ж, навпаки, виявилася непридатною на цвяхи при хресних стражданнях, за що була Богом благословенна (Булашев 1993, с. 319). Проклятість-благословенність дерев, які виводяться з нібито їхньої поведінки під час страждань Христа (при втечі від жидів або під час розп'яття), насправді пояснюються прагматичними чинниками: їхньою придатністю чи непридатністю у якості будівельного матеріалу для житла. Такі самі ідеї зустрічаємо і в народній зооетіології, тільки там мова йде про придатність чи непридатність м'яса тварин у їжу для людини (Громова 2019, с. 41).

Походження *гороху* пов'язують зі сльозами першолюдини Адама, який був вигнаний з раю, мусив тяжкою працею обробляти землю для прогонування, через що гірко плакав. Із його сліз і утворився горох (Легенди та перекази 1985, с. 70).

У творенні рослин, як і тварин, також задіяні були і святі. Так, *гриби* утворилися від шматка паляниці, яку жував і виплюнув св. Петро, мандруючи разом із Христом і св. Павлом світом. Ісус поцікавився у Петра, що він жує, і той виплюнув кусень хліба і сказав, що то губа. «Най буде губа! - каже Христос. А Петро дивиться не землю, не вірить своїм очам: перед ним із кусника хліба виростило нечислено багато різних губ і грибів. «Збирайте, – каже Христос до апостолів. – Буде добра вечера» (Етнографічний збірник 1902, с. 69–70). В цій легенді також відстежуємо візуальну подібність людської губи і грибів-наростів на деревах схожої форми. У апокрифічних

легендах циклу про апостольські мандрі святі Петро і Павло постають вічно голодними, тому часто є оповіді, як їм вдалося поїсти. Також у цих легендах св. Петро змальовується смішним, недолугим, дурнуватим тощо. Цим народна традиція не хоче принизити святого – його недосконалість слугує лише тлом для ідеальності Ісуса Христа, якого треба показати якнайкращим. Зокрема, в черговій легенді, де Петро жалівся на голод, Ісус під час його сну виїняв Петрові нутрощі, зробивши із них рій бджіл. З тих пір і людям користь (мед), і св. Петро голод перестав відчувати (Легенди та перекази 1985, с. 86).

Святу Варвару пов'язують у Канівському повіті із *бузиною*. «Раніше на бузині не було ягід, а стали родити на ній ягоди після того, як на ній кати повісили святу великомученицю Варвару, причому скребли тіло її залізними скребками. Мабуть, переказ цей виник через під впливом зовнішнього вигляду кетягів бузини, які дещо нагадують собою скребки із краплями крові» (Булашев 1993, с. 319).

Уся шкідлива людям рослинність створена чортом.

Дуже велика кількість легенд оповідає про виникнення *тютюну*, і всі вони пов'язують це саме із чортом.

За дослідженням Георгія Булашева, куріння швидко розповсюдилося в Україні і прищепилося тут з разючою силою. Люлька здавна вважалася ознакою гарного тону й молодечтва, бо була для козака часто єдиною розвагою у степовій самоті на варті, на пасовищі тощо. Вона є наче б неодмінною приналежністю козацької ясної зброї, а гоголівський Тарас Бульба через люльку накладає навіть головою (Булашев 1993, с. 305). Велике значення куріння і люльки, фіксує, зокрема, й широковідома історична пісня «Ой на горі козаки жнуть», де є такі слова: «А позаду Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний! ... Мені з жінкою не возиться – А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться». Також існує багато варіантів (що засвідчує її високу популярність) жартівливої пісні «Люлька ж моя пеньковая» (Жартівливі пісні 1967, с. 228–234; Народные песни Галицкой и Угорской Руси 1878, ч. III, с. 164). В цій пісні чоловік журиться, що розбив люльку, і хутко іде на базар купувати нову:

«Люлька ж моя пеньковая звечора курилась,
Положив її на полицю – упала й розбилась.
Гопца-дрибца, гоп да люлі – упала та й розбилась.
Ой став же ж я по люлечці плакати й тужити
Як же ж бо мні й молодому без люльки прожити?
Ой пропала пара волів, пропала й друга
Ліш би б до мні вернулася люлька й пеньковая
Ой пішов я на базар люльки купувати –
Зробилося бо мні жаль, не вмів сторгувати
На базарі дівчинонька пшоном торгувала,
Вона ж бо мні, молодому, люльку й сторгувала.
За люлечку копієчку, за тютюн да грошик:
– Кури ж, кури, мой міленький, чорнявий, хороший!
– Кури, кури, мой міленький, да й не затягайся,
На чужії й молодиці да й не заглядайся!»
(«Люлька ж моя пеньковая». Народня пісня у виконанні ансамблю «Кралація»).

Наскільки міцно вкорінилася в Україні серед народу жага до куріння, свідчить такий досить сумний факт. 4 січня 1907 року був повішений за наказом Київського військово-окружного суду від 16 листопада 1906 року на Лисій горі, неподалік Києва, козак Юхим Голобородько, віком дев'ятнадцять років, за вбивство одного і замах на вбивство другого стражника в селі Хорошках Лубенського повіту. На пропозицію священника висповідатися й причаститися Голобородько відповів відмовою і перед самою стратою попросив лише дозволу... покурити (Булашев 1993, с. 305). Вочевидь, покурити перед розстрілом попросив і воїн ЗСУ Олександр Мацієвський, якого рашисти розстріляли за слова «Слава Україні» в 2023 році. Мій тато розповідав, що багато чоловіків у 1970-х роках починали палити під час служби в армії, оскільки під час роботи для тих, хто палить, був перекур, а хто не палить, мусив працювати без відпочинку.

Тепер звернемось власне до етіологічних легенд про виникнення тютюну і роль чорта в цьому процесі. В одній легенді чорт влаштовує похорон своєї матері, а люди за нею не плакали, а навпаки, зловтішалися. Тоді чорт дав людям на похороні понюхати табаку, він чого у тих потекли сльози – як ніби люди тужать за чортовою матір'ю. Побачив те мудрий Соломон, побіг до Бога, і випросив у того «тютюн і файку» (люльку), щоб люди «курили і спльовували по

плачу за чортовою мамою» (Легенди та перекази 1985, с. 72). У двох записаних в Бучацькому повіті варіантах цієї легенди замість Соломона тютюн приносить Ісус Христос або «пан Біг» (бог-отець) (Етнографічний збірник 1902, с. 72).

В іншій легенді також розрізняється тютюн для нюхання (табак) і тютюн для паління люльки: чорт вирішив розвеселити засмученого від самотності запорізького пустельника. Спершу приніс йому «каламарчик з порошком»: «буде наче вдвох», на другий день: «на тобі зілля і трубку, покуриш, буде наче втрох», а на третій день чорт приніс пустельнику горілку, щоб було «наче вдесятьох» (Легенди та перекази 1985, с. 72–73).

Георгій Булашев наводить ще низку легенд про чорта і тютюн, в окремих із них тютюн утворюється власне з тіла чорта, коли той розсипається на порошок (Булашев 1993, с. 305–314). Про походження назви тютюну дослідникові довелося чути в Бердянському повіті таку розповідь: «Зупинились у степу чумаки й почали варити вечерю на могилці, яка поросла якоюсь особливою травою. Коли потім трава ця від вогню підсохла й загорілась, один чумак, вражений невідомим доти ароматом, що поширювався довкіл, з подиву вигукнув: «Ти ба!». Не розчувши, як слід, другий чумак, украй здивований, перепитав: «Табак?» – «Тю-тю» – «затюкав» на нього перший. – «Тютюн?» – знову спантеличено перепитав той, знов не розчувши. З того часу і стали називати нововідкрите зілля табаком (нюхальний) і тютюном (для паління)» (Булашев 1993, с. 313).

Георгій Булашев знову акцентує на тому, що в Україні було рівнозначно поширено і нюхання, і паління тютюну. «Курії добродушно насміхалися й насміхаються з нюхарів, нюхарі – з куріїв, та й годі. Головним приводом для глузування куріїв над нюхарями була неохайність останніх, які після нюхання звичайно ніколи майже не втираються. А в Білгородському повіті кажуть, що на нюхання тютюну благословила навіть сама Пресвята Богородиця. Якось заболіла голова в Божої Матері. Понюхала Вона тютюну, й голова перестала боліти. Божа Матір і каже тоді: «В мене від нюхання голова вже не болить, нехай же увесь хрещений світ користується цим засобом, від якого в мене перестала голова боліти» (Булашев 1993, с. 314).

Червоний колір кори *вільхи* теж пов'язується із чортом. За поширеною легендою, чорт створив собі вовка (схожого на пса, якого створив Бог), але ожитися його не зміг. Бог закричав: «Вовче, з'їж чорта». (До слова, треба зазначити, що маємо величезний пласт етіологічних і космогонічних легенд, де деміургами є Бог і чорт, які весь час конфліктують між собою, намагаються один одного знищити або бодай обхитрувати.) Вовк ожив, скочив на чорта, чорт почав дертися на вільху, що росла поряд, та вовк устиг його вкусити за ногу, з якої потекла кров, через що кора вільхи стала червоною (Етнографічний збірник 1902, с. 26).

З чортом пов'язують також виникнення *осоту*. Дуже поширена в різних регіонах України етіологічна легенда оповідає, що Бог/Христос роздавав усім різне насіння, і чорта наділив пшеницею. А потім передумав: забагато честі нечистому мати таку важливу культуру – і послав святих Петра і Павла наздогнати чорта і відібрати у нього пшеницю. Святі діяли не силою, а хитрістю: примусили чорта забути назву насіння, яке він ніс, і обдурили його, назвавши те насіння осетом (Легенди та перекази 1985, с. 68–69, Булашев 1993, с. 290, Легенди Карпат 1968, с. 276–278). До речі, тут бачимо цікавий феномен: суб'єктивна назва має більше значення, ніж об'єктивна сутність рослини.

Подібною за структурою є легенда про етіологію *куколю* (це бур'ян, що росте між хлібних злаків і має отруйне насіння). При Божому розподілі насіння чортові дістався овес, але про це почув якийсь чоловік, який обурився: «яку ж чудову ниву та й віддав Бог такій погані!», налякав чорта вигуком «а куди!», що чортові почулося як «кукіль». Відтак, він забув, що ніс овес, і вирішив, що у нього кукіль (Булашев 1993, с. 290–291).

Крім чорта, негативним персонажем в апокрифічних легендах постає також Іуда Іскаріотський, який зрадив Ісуса Христа за 30 срібних монет. В українських легендах після зради він захотів повіситися – спершу на *березі*, але так злякалася, що побіліла, далі на *груші*, але вона виявилася занадто колючою, тоді вже на *осиці*. Через це у груші трохи тремтить листя у безвітряну погоду, а у осики – дуже тремтить (Булашев 1993, с. 317). Насправді тремтіння зумовлене довгими черенками, якими листя цих дерев кріпиться до гілок, але прості пояснення наших предків не цікавили.

Отже, різні пласти українського традиційного світогляду пропонують різні варіанти виникнення рослин – в період язичництва творцем рослини є людина, а з приходом християнства, точніше, із запозиченням дуалістичної апокрифічної традиції, деміургами в етіологічних легендах вже виступають Бог і диявол, а також християнські святі. Селяни оцінювали рослини з утилітарної точки зору – чи вони потенційно несли користь селянинові (їх можна їсти, використовувати для лікування чи будівництва), чи шкоду (отруювали, пеклися, кололися, заро-

стали бур'яном городи і поля). Таких, від яких не було ні шкоди, ні користі, взагалі не помічали – українцям було цікаво говорити лише про те, що їх безпосередньо стосувалося. Винятками є рослини із незвичним виглядом, як різнокольорова квітка братки. У християнських (апокрифічних) етіологічних легендах рослини, корисні селянам (передовсім городина, садовина, пашниця) вважалися створеними Богом. Натомість рослини, які інтерпретувалися українським традиційним суспільством як небезпечні або шкідливі, вважалися створеними/спотвореними чортом або Іудою.

Список джерел та літератури

- Балади. Родинно-побутові стосунки, 1988, За ред. О. І. Дея. К.: Наукова думка.
- БАЛУШОК, В., 2015, Ще раз до проблем генези образу тополі у фольклорі та віруваннях українців (у контекст українсько-тюркських взаємин). Матеріали до української етнології. 14(17), 6–14.
- БУЛАШЕВ, Г., 1993, Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К.: Довіра.
- ГРИМИЧ, М. В., 2000, Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). К.: ВІПОЛ.
- ГРОМОВА, Н. О., 2019, Українські традиційні уявлення про походження тварин, Етнічна історія народів Європи, 58, 38-45.
- Етнографічний збірник, 1902, Т. XII. Галицько-руські народні легенди. Т. 1. Уклав В. Гнатюк. – Львів: З друкарні наук. т-ва ім. Шевченка.
- Жартівливі пісні (родинно-побутові), 1967, Упорядники О. І. Дей, М. Г. Марченко (тексти), А. І. Гуменюк (мелодії). К.: Наукова думка.
- Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року, 1965, Упоряд., передмова і прим. О. І. Дея. К.: Наукова думка.
- Легенди Карпат, 1968, Упоряд., ред. Г. Г. Ігнатовича, післяслово П. В. Лінтура. Ужгород: Карпати.
- Легенди та перекази, 1985, Упоряд. та примітки А. Л. Іоаніді, вст. ст. О.І. Дея. К.: Наукова думка.
- Люлька ж моя пеньковая. Народна пісня у виконанні ансамблю «Крالیця» КНУКІМ під керівництвом Івана Синельнікова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Su5XapqXdf0>
- Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким, 1878, Ч. II. Обрядные песни. М.: Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете.
- Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким, 1878. Ч. III. Разнотечения и дополнения. Отделение I. Думы и думки. М.: Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете.

References

- Balady. Rodynno-pobutovi stosunky, 1988, [Ballads Family relations]. Za red. O. I. Deia. K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- BALUSHOK, V., 2015, Shche raz do problem henezy obrazu topoli u folklori ta viruvanniakh ukraintsiv (u kontekst ukrainsko-tiurkskykh vzaemyn) [Once again to the problems of the genesis of the image of the poplar in the folklore and beliefs of Ukrainians (in the context of Ukrainian-Turkic relations)]. Materialy do ukrainskoi etnolohii, 14 (17), 6–14. [In Ukrainian].
- BULASHEV, H., 1993, Ukrainskyi narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh [The Ukrainian people in their legends, religious views and beliefs]. K.: Dovira. [In Ukrainian].
- Etnohrafichnyi zbirnyk, 1902, [Ethnographic collection]. T. XII. Halytsko-ruski narodni lehendy. T. 1. Uklav V. Hnatiuk. Lviv: Z drukarni nauk. t-va im. Shevchenka. [In Ukrainian].
- GROMOVA, N. O., 2019, Ukrainski tradytsiini uiavlennia pro pokhodzhennia tvaryn [Ukrainian traditional ideas about the origin of animals]. Etnichna istoriia narodiv Evropy, 58, 38–45. [In Ukrainian].
- HRYMYCH, M. V., 2000, Tradytsiinyi svitohliad ta etnopsykholohichni konstanty ukraintsiv (Kohnityvna antropohiia) [Traditional worldview and ethnopsychological constants of Ukrainians (Cognitive Anthropology)]. K.: VIPOL. [In Ukrainian].

Koliadky ta shchedrivky. Zymova obriadova poeziia trudovoho roku, 1965, [Carols and Christmas carols. Winter ritual poetry of the working year]. Uporiad., peredmova i prym. O. I. Deia. K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Lehenty Karpat, 1968, [Carpathian legends]. Uporiad., red. H. H. Ihnatovycha, pisliaslovo P. V. Lintura. Uzhhorod: Karpaty. [In Ukrainian].

Lehenty ta perekazy, 1985, [Legends and traditions]. Uporiad. ta prymitky A. L. Ioanidi, vst. st. O. I. Deia. K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Liulka zh moia penkovaia. Narodna pisnia u vykonanni ansambliu «Kralytsia» KNUKIM pid kerivnytstvom Ivana Synelnikova [My pipe is hemp. Folk song performed by the ensemble «Kralytsia» KNUKIM under the direction of Ivan Synelnikov. [Online]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=Su5XapqXdf0> [In Ukrainian].

Narodnye pesni Halitskoi i Uhorskoi Rusi, sobrannye Ya. F. Holovatskim [Folk songs of Galicia and Hungarian Rus, collected by Ya. F. Holovatskii], 1878, Ch. III. Raznochteniia i dopolneniia. Otdelenie I. Dumy i dumki. M.: Izdanie Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete. [In Russian].

Narodnye pesni Halitskoi i Uhorskoi Rusi, sobrannye Ya. F. Holovatskim, 1878, [Folk songs of Galicia and Hungarian Rus, collected by Ya. F. Holovatskii]. Ch. II. Obriadnye pesni. M.: Izdanie Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete. [In Russian].

Zhartivlyvi pisni (rodyнно-pobutovi) [Humorous songs (family and household)], 1967, Uporiadnyky O. I. Dei, M. H. Marchenko (teksty), A. I. Humeniuk (melodii). K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Українські традиційні уявлення про походження рослин

В статті розглядаються народні уявлення українців про виникнення рослин (трав, квітів, кущів, дерев) на матеріалах етіологічних легенд та пісенного фольклору (колядок і балад), що виникли в період язичництва і після запровадження християнства. Зокрема, у статті висвітлена народна етіологія таких рослин як тополя, сосна, явір, вільха, береза, осика, верба, груша, терен, бузина, пшениця, горох, кропива, базилік (васильки), тютюн, барвінок, часник, хрін, осот та інші.

Різні пласти українського традиційного світогляду пропонують різні варіанти виникнення рослин. В період язичництва творцем рослини є людина. В легендах цього періоду людина перетворюється на рослину внаслідок закляття іншою людиною, через добровільне рішення стати рослиною задля спокутування власного гріха, через набіги кримських татар. З приходом християнства, точніше, із запозиченням дуалістичної апокрифічної традиції, деміургами в етіологічних легендах вже виступають Бог і диявол, а також християнські святі. У християнських (апокрифічних) етіологічних легендах рослини, корисні селянам (передовсім городина, садовина, пшениця) вважалися створеними Богом. Натомість рослини, які інтерпретувалися українським традиційним суспільством як небезпечні або шкідливі, вважалися створеними чи спотвореними чортом або Іудою.

Селяни оцінювали рослини з утилітарної точки зору – чи вони потенційно несли користь селянинові (їх можна їсти, використовувати для лікування чи будівництва), чи шкоду (отруювали, пеклися, кололися, зарощували бур'яном городи і поля). Таких, від яких не було ні шкоди, ні користі, взагалі не помічали – українцям було цікаво говорити лише про те, що їх безпосередньо стосувалося. Винятками були рослини із незвичним виглядом, як різнокольорова квітка братки.

Ключові слова: традиційний світогляд, космогонічні уявлення, етіологічні легенди, апокрифічні легенди, колядки, балади, деміург, рослини, гріх і кара.

Natalia Gromova, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ethnology and Local Lore, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Наталія Громова, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9738-2396>

Received: 24.08.2024

Advance Access Published: October, 2024